

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДРЯДУ ГРИЗУНІВ

Таксономічна довідка

Надряд Glires Linnaeus представлений у фауні України та Європи загалом двома рядами — зайцеподібними Leporiformes (Lagomorpha auct.) та власне гризунами Muriformes (Rodentia auct.), яких довгий час розглядали лише як підряди Duplicidentata¹ та Simplicidentata єдиного ряду Rodentia (s. l.) (Корнеєв 1965 та ін.). У складі сучасної теріофауни України наявні 3 види зайцеподібних та 49 (+1?) видів гризунів, які разом формують 30 родів 11 родин (Загороднюк 1992, 1998a). Їх повний список наведено у додатку до цього зведення (розділ 7), а стисло характеристику представлених в Україні вищих таксонів — у окремому розділі цього повідомлення (див. нижче).

Висока таксономічна різноманітність родентофауни України визначається дуже складною біогеографічною її структурою: в Україні наявні як типово лісові (напр., вовчки і руді нориці), так і типово степові види (напр., сліпаки, тушкани і ховрахи), є низка видів альпійських (напр., повх і снігова нориця) і синантропних (напр., хатні миші і пацюки); кілька видів акліматизовано для покращення мисливських угідь (напр., ондатра та нутрія).

Гризуни у червоних списках

У Бернських списках представлено 17 видів надряду Glires, з них — 7 видів гризунів включено у основний додаток II: два види ховрахів, по одному виду хом'яків, нориць і сліпаків та два види мишівок (Конвенція 1998). При цьому 1 вид ховрахів (крапчастий) та обидва види мишівок (лісова та степова) представлені в регіоні парою відмінних за хромосомними числами аловидів (Загороднюк 1998b), статус яких має бути прирівняний до статусу "материнських" видів. Окрім цього, у бернських списках повністю відсутні види степового фауністичного ядра, які є повсюдно рідкісними і представленими в Європі тільки на території України. Рекомендації щодо їх включення у Бернські списки подано у спеціальному розділі 6 цього зведення.

¹ Саме під такою назвою "Duplicidentata" зайцеподібні (Leporiformes mihi) наводяться в додатку 3 до Бернської конвенції (Конвенція 1998).

Інформацію щодо рідкісних та вразливих видів гризунів, що мають охоронний статус згідно із додатком 2 до Бернської конвенції і які описано в цьому розділі, узагальнено в таблиці 7.

Таблиця 7. Види гризунів, включені у додаток 2 до Бернської конвенції (БК), та їх статус за Червоною книгою України (ЧКУ)

Родина та вид	БК*	ЧКУ	Примітка
Родина Sciuridae — Вивірккові			
<i>Spermophilus citellus</i> — ховрах європейський	b2	1	дод. до цього розділу
<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах рябий	b2	—	цей розділ
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Sminthidae — Мишівкові			
<i>Sicista betulina</i> — мишівка лісова	b2	—	цей розділ
<i>Sicista subtilis</i> — мишівка степова	b2	3	дод. до цього розділу
<i>Sicista severtzovi</i> — мишівка темна	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Spalacidae — Сліпакові			
<i>Spalax graecus</i> — сліпак буковинський	b2	3	дод. до цього розділу
Родина Cricetidae s. l. (incl. Arvicolidae) — хом'якові			
<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	b2	—	цей розділ
<i>Terricola tatricus</i> — нориця татранська	b2	—	цей розділ

Примітка: у дужках подано охоронний статус, що має набути новий вид за парасольковим ефектом (див. статус попереднього цього списку "материнського" виду); b2 – додаток II до БК.

Фактори вразливості гризунів

Група надзвичайно різноманітна за реалізованими і представленими у фауні України життєвими формами (екоморфологічними типами), що визначає різно-рідність і групоспецифічність факторів вразливості. Більшість представників надряду Glires є консументами першого порядку, звичайно досить пластичними у виборі місць оселення і звичайно добрими землерями, що здатні самі влаштувати свої оселища. Частина видів пристосувалась до життя в агроценозах та інших типах квазі-природних екосистем (Підоплічка 1930). Між тим, стан популяцій частини видів є загрозливим через їх природну низьку щільність і обмежене поширення, принаймні, в Україні. Негативно впливають на стан популяцій низки видів гризунів і зміни середовищ їх існування. Особливо позначається це на видах зі складу степового фауністичного комплексу (ховрахах, тушканах, сліпаках). Серед провідних факторів вразливості варто назвати фрагментацію ареалів з порушенням просторово-генетичної цілісності популяцій, руйнацію місць їх оселення в результаті розорювання степу і зникнення мегафауни тощо (Загороднюк 1999). Для ряду високоспеціалізованих видів (напр., сліпаки, тушканоподібні) фактором вразливості виступає також кризовий стан популяцій їх кормових об'єктів.

Характеристика груп

Надряд Glires має дуже розгалужену таксономічну структуру, і для характеристики груп тут інформацію узагальнено за найкрупнішими його підрозділами (зайце-, вивірко-, вовчко-, тушкано- та мишоподібні). Загалом прийняті тут схема таксономії та обсяг фауни відповідають сучасним поглядам (Громов 1981; Павлінов та ін. 1995; Загороднюк 1998a; Atlas 1999).

Ряд зайцеподібних — Leporiformes (syn.: Lagomorpha, seu Duplicidentata auct.) представлений у сучасній фауні України лише трьома видами, з яких аборигенними є два види зайців (кроля акліматизовано на початку ХХ ст.). Обидва аборигенні види цього ряду включені у додаток 3 до Бернської конвенції, окрім того заєць білий (*Lepus timidus*)² має найвищу (I) охоронну категорію згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994).

Підряд вивіркоподібних — Sciuroidei (syn. Sciuromorpha Brandt, 1855) представляє у фауні Європи надродина Castoroidea та Sciuroidea. Перша з них представлена єдиним видом — бобрим європейським, що включений у БДЗ. Друга надродина (вивіркових) представлена у фауні регіону двома родинами, з яких родина леляг (*Pteromys volans*, БД2) зникла з території України ще у 18 ст. (Сокур 1961). Родина вивіркових (Sciuridae) представлена в Україні трьома родами (ховрахи, байбаки, вивірки), які обіймають 6 видів. Найбагатшим за видовим складом у нашій фауні є рід ховрахів (*Spermophilus*), два види якого внесені до БД2. З них ховрах європейський (*Spermophilus citellus*) має охоронний статус згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994), і цей вид є єдиним представником підряду на сторінках ЧКУ (у першому виданні був ще бабак).

Підряд вовчкових — Muochoidei (syn. Gliomorpha Wood, 1974) представляє у фауні Європи надродину Muochoidea з родиною Muochoidea (syn. Gliroidae). У фауні України родина представлена чотирма видами чотирьох різних родів (Загороднюк, 1998a). Всі вони включені у додаток III до Бернської конвенції (Конвенція 1998), при цьому вид *Eliomys quercinus* (вовчок садовий) є одним з найрідкісніших видів ссавців нашої фауни (Zagorodniuk 1998) і включений до "Червоної книги України" (1994; 1 кат.).

Надродина тушканоподібних — Dipodoidea представлена в Україні трьома родинами. Дві з них — Allactagidae та Dipodidae — часто об'єднують в єдину родину Dipodidae (s. l.); кожна з них представлена в Україні (відповідно, і в Європі загалом) лише одним видом. Кожний з цих видів (земляний заєць та кандибка) має охоронний статус згідно з обома виданнями Червоної книги

України (1980; 1994), однак обидва не включені до Бернських списків (пропозиції щодо цих видів див.: розділ 6). Третя родина — мишівкових (Sminthidae) — представлена у європейській фауні родом мишівок (*Sicista*), всі наявні представники якого включені у Додаток 2 до Бернської конвенції, один з них (*Sicista subtilis*) включений до ЧКУ (1994). Обидва наявні в Україні "бернські" види мишівок — *Sicista subtilis* (s. l.) та *Sicista betulina* (s. l.) — згідно з сучасними даними включають по два види-двійники (див. нижче відповідні їх описи), три з яких тепер зареєстровані у складі фауни України (Загороднюк 1998b; див. розділ 6).

Надродина мишоподібних — Muroidea. Найбагатша за видовим складом надродина підряду Muroidei (syn.: Muomorpha Brandt, 1855). У фауні Європи представлена кількома окремими родинами, які у частині зведень європейського і світового масштабу, зокрема, і в додатках до Бернської конвенції (Конвенція 1998), розглядають як єдину родину Muridae Illiger, 1811, що об'єднує сліпаків, мишей, хом'яків і нориць (Musser & Carleton 1993). У цьому зведенні прийнято більш подрібнену систему (див. розділ 7), що відповідає поглядам, висвітленим у попередніх оглядах (Павлінов та ін. 1995; Загороднюк 1998c). Родина сліпачових (Spalacidae) представлена в Європі 5 видами, і всі вони зустрічаються в Україні (три з них — тільки в Україні³). У бернських списках (БД2) згадується лише сліпак буковинський; в ЧКУ — 3 види, один з яких (*S. arenarius*) рекомендується тут до включення у БДЗ (розділ 6). Родина мишачих (Muridae s. str.) представлена 10 видами з відносно благополучним станом їх чисельності. Родина хом'якових (Cricetidae s. l.) представлена у Україні двома підродинами, які часто розглядають як самостійні родини — власне хом'якових (2 роди) та норицевих (6 родів). До додатку II увійшли два представники нашої фауни — хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*) і нориця татранська (*Terricola taticus*). Обидва ці види не мають охоронних категорій за ЧКУ (1994), при цьому другий вид вперше зареєстрований в Україні лише 10 років тому (Загороднюк 1989).

Види, рекомендовані до Берських списків

Як доповнення до Бернських списків в цьому зведенні пропонуються дві групи видів. Перша з них — види, що дотепер не мали відношення до цих списків (таких 6): *Allactaga major* – тушкан великий, *Stylodipus telum* – тушкан трипаллий, *Spalax arenarius* – сліпач піщаний, *Cricetulus migratorius* – хом'ячок сірий, *Ellobius talpinus* – сліпачок звичайний, *Lagurus lagurus* – строкатка степова. Друга група видів – аловида бернських видів, тобто таксони, що входили до

² Наведення другого виду (зайця сірого) як *Lepus capensis* (Конвенція 1998) замість *Lepus europaeus* є не виправданим (див.: "Контрольний список..." у розділі 7).

³ Ареал *Spalax microphthalmus* на сході продовжується на теренах Росії.

бернських списків як складові політипних видів (таких видів 3): ховрах подільський – *Spermophilus odessanus* (*S. suslicus* s. l.), мишівка Штранда – *Sicista strandi* (*S. betulina* s. l.), мишівка темна – *Sicista severtsovi* (*S. subtilis* s. l.). Інформацію про ці види наведено у розділі 6.

Цитована література

- Громов И. М. Отряд Rodentia Bowdich, 1821— Грызуны // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой – Ленинград: Наука, 1981. – С. 75–217.
- Загороднюк И. В. Таксономия распространения морфологическая изменчивость полевок рода *Tetragisola* Восточной Европы // Вестн. зоологии – 1989. – 23, N 5. – С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов *Muroidea* (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии – 1992. – N 2. – С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатурата видове багатство // Доповіді НАН України – 1998а. – N 4. – С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Політипні види: концепція та представлення у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України – 1998б. – N 7. – С. 171–178.
- Загороднюк И. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии – 1998с. – 32, № 1-2. – С. 126–150.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України – 1999. – № 5. – С. 203–210.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). – Київ: Мінкобезпеки України, 1998. – 76с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге – Київ: Рад. школа, 1965. – 236с.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии систематико-географический справочник (в трех частях). – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – Ч. 1: Rodentia – 240с. – (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Т. 32).
- Підоплічка І. Г. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп в сільському господарстві – Київ: Київська крайовас.-г. досл. ст., 1930. – вип. 63. – 81с.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 84с.
- Червона книга України СРСР / Під ред. К. М. Ситника – Київ: Наук. думка, 1980. – 504с.
- Червона книга України Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. – 464с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A., Mori G., Bogdanowicz W. etc. – London: Acad. Press, 1999. – I–XI+484 p.
- Musser G. G., Carleton M. D. Family Muridae // Wilson D.E., Reeder D.M. (eds.). Mammal species of the world. A taxonomic and geographic reference. 2nd ed. Washington: Smithsonian Inst. Press, 1993. – P. 501–756.
- Zagorodniuk I. Specimens of *Eliomys quercinus* (Mammalia) collected in Ukraine // Вестн. зоологии – 1998. – 32, N 5-6. – С. 32.

І. Загороднюк